

МАЛИЙ ХУРАЛ

О.Б.Шпеник

Інститут електронної фізики НАН України

Висвітлено творчий шлях та науково-організаційну роботу професора І.П.Запісочного. Крок за кроком відображено нелегку працю Вчителя зі здійснення мрії всього його життя – створення Інституту електронної фізики НАН України. Наведено вагомі історичні факти. Описано не тільки успіхи, а й прикрощі невдач, на яких професор І.П.Запісочний ніколи не зупинявся і завжди дивився з надією в майбутнє. Наголошено, що він не тільки збирав „малий хурал” для обговорення перспектив розвитку досліджень і стратегічних питань, а й особисто брав участь у всіх етапах вирішення поставлених завдань.

Перше моє знайомство з Іваном Прохоровичем Запісочним відбулося ще в 1956 році, коли я складав вступні іспити на фізико-математичний факультет Ужгородського університету. Вступний екзамен я складав тоді ще доценту Д.В.Чепуру, а Іван Прохорович приймав іспити в паралельній групі. Звичайно, абітурієнти порівнювали екзаменаторів, і вже тоді стало відомо, що Іван Прохорович більш ліберально ставиться до знань і ставить більш високі оцінки. Далі ми вже особисто познайомилися на третьому курсі, коли почалася спеціалізація майбутніх фізиків. Перший спецкурс читав нам доцент Кишко С.М., чудовий педагог і лектор. Я хотів займатися радіоспектроскопією, і він став моїм першим керівником. Однак, протягом тривалого часу, крім пошуків літератури, нічого не робилося, матеріальної бази як такої не було, а з боку С.М.Кишка ніякої підтримки не відчувалося, незважаючи на численні звернення до нього. І ось в один прекрасний день запитує мене завідувач кафедри оптики, доцент Запісочний І.П. про хід виконання курсової роботи. Я розгублено розповідаю про те, що у мене абсолютний тупик і ніяких перспектив. Тоді він запросив мене у свій кабінет і тривалий час розповідав про свою роботу в Ленінградському університеті, про свою кандидатську дисертацію, про свого наукового керівника члена-кореспондента АН СРСР, професора С.Е.Фріша [1], про результати своїх досліджень збудження атомів ртуті електронним ударом. Я тут вперше почув про моноенерге-

тичність електронного пучка і про важливу роль цього параметра при виявленні так званої „тонкої структури” на оптичних функціях збудження атомів. Тут же Іван Прохорович запропонував мені зайнятися цією проблемою, і я з задоволенням погодився.

Слід зазначити, що протягом усього життя Іван Прохорович всебічно і доброзичливо спілкувався з майбутніми фізиками, аспірантами, співробітниками кафедри та проблемної лабораторії.

Початок 60-х років став періодом стрімкого розвитку кафедри оптики та університету в цілому. Після закінчення фізичного факультету я став аспірантом кафедри оптики. До мене під керівництвом Івана Прохоровича дисертацію захистив С.М.Кишко, а першими аспірантами були В.С.Шевера і Л.Л.Шимон. Прорівень наукових досліджень, які виконувалися в Ужгороді під патронатом Івана Прохоровича, я вперше почув на семінарі кафедри оптики Ленінградського університету (де я проходив переддипломну практику), коли приймали до захисту кандидатську дисертацію нашого декана С.М. Кишка. Рецензенти та всі виступаючі високо оцінили роботу і одноставно проголосували за прийняття її до захисту. Особливу увагу на роль керівника звернув проф. С.Е. Фріш, який відзначив, що за короткий строк в Ужгороді поставлено експерименти міжнародного рівня.

Моє навчання в аспірантурі за часом збіглося з розвитком кафедри та створенням майбутньої матеріально-технічної ба-

зи. Уже в той час Іван Прохорович мріяв про майбутній інститут і завжди думав про підготовку висококваліфікованих спеціалістів. І в цьому йому не було рівних. Він завжди ретельно підбирав людей на різні посади. Перед прийняттям остаточного рішення завжди цікавився думкою провідних викладачів і працівників кафедри. І, напевно, саме в той час стало практикою поза семінарами кафедри збирати провідних спеціалістів для обговорення перспектив розвитку досліджень і стратегічних питань. Згодом такі зібрання Іван Прохорович називав „малим хуралом”, на відміну від „великого хуралу” – спеціального засідання кафедри і проблемної лабораторії. У різні часи до „малого хуралу” входили І.П. Запісочний, В.С. Шевера, Л.Л. Шимон, І.С. Алексахін, С.С. Поп, А.М. Завілопуло, В.І.Лендъел і я. Засідання проходили як у кабінеті Івана Прохоровича, так і у нього вдома.

Перша значна подія, що відіграла вирішальну роль у житті кафедри і університету, пов'язана з проведенням у 1962 році в Ужгороді Всесоюзної конференції з фізики електронних і атомних зіткнень. На конференцію з'їхалося понад 200 вчених з усього Радянського Союзу. Вперше ми в Ужгороді побачили таких відомих фізиків як заступник директора ФТІ АН СРСР ім. Йоффе проф. Н.В.Федоренко – майбутній лауреат Ленінської премії, проф. В.В. Афросимов – майбутній лауреат Ленінської і Державної премій СРСР, проф. Ю.М.Демков і проф. Г.Ф. Друкаръов із Ленінградського університету, доцент А.Г. Девятков з Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. У рішенні конференції відзначено роль ужгородських фізиків у дослідженні електронних і атомних зіткнень та прийнято звернення до керівних органів краю про сприяння розвитку фізики електронних і атомних зіткнень в Ужгородському університеті.

У роботі конференції взяли участь також представники відомчих науково-дослідних установ СРСР, з якими було встановлено контакти, які згодом і дали можливість укласти перші госпдоговори,

що сприяло подальшому розвитку досліджень. Перша всесоюзна конференція сприяла також відкриттю в Ужгороді проблемної науково-дослідної лабораторії (ПНДЛ) з фізики електронних і атомних зіткнень, науковим керівником якої було призначено Івана Прохоровича Запісочного. Врешті-решт, крок за кроком лабораторія зростала, і обсяг госпдоговірних робіт переважив за 1 млн. крб. На кафедрі (тоді вже квантової електроніки) працювало понад 130 чоловік і, звичайно, лабораторних приміщень не вистачало. І тут стало зрозуміло, що подальший ріст і розвиток наукових досліджень у рамках університету практично неможливий. У період з 1965 по 1978 роки на кафедрі оптики, у проблемній лабораторії поряд з фізикою електронних зіткнень були започатковані і швидко розвивалися нові напрямки наукових досліджень, а саме: ультрафіолетова вакуумна спектроскопія, взаємодія заряджених частинок з поверхнею твердого тіла, іон-атомні зіткнення, лазери на парах металів, багатофотонна спектроскопія та інші. Протягом цих років слабкою ланкою наших пошуків була відсутність теоретичних розробок і досліджень. Іван Прохорович робив багато спроб, щоб створити теоретичну групу на кафедрі. Для цього відряджали в Ленінградський університет наших випускників на навчання, залучали теоретиків з кафедри теоретичної фізики, однак всі спроби залишались марними до приходу в ПНДЛ професора В.І.Лендъела, згодом ректора Ужгородського університету. Володимир Іванович після захисту докторської дисертації почав разом з молодими випускниками-фізиками займатися проблемами атомної фізики, фізики електронних і атомних зіткнень. За короткий відрізок часу було створено теоретичну групу, яка згодом виросла в численний теоретичний відділ (до 30 чоловік), і з'явилися результати міжнародного рівня.

У ці роки часто збирався „малий хурал” для обговорення шляхів подальшого розвитку досліджень. Але в Івана Прохоровича завжди домінувала думка про відкриття в Ужгороді академічного підроз-

ділу, щоб не бути зв'язаним з навчальним процесом.

Перша така можливість з'явилася в 1968–1969 роках, однак Іван Прохорович не захотів вирішувати питання занадто вузько і створювати відділ якогось окремого академічного інституту. Як відомо, в цей час було відкрито два академічні відділи – теорії адронів професора Ю.М.Ломсадзе та фотоядерних процесів професора В.О.Шкоди-Ульянова. Впродовж наступних років до створення потужного академічного підрозділу в Ужгороді ми поверталися багаторазово. Були відвідини Ужгорода високими посадовими особами СРСР та України. Це академіки М.В.Келдиш, Б.С.Патон і Л.А.Арцимович [2], професор Н.В.Федоренко, представники ЦК Компартії України і Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Мені багато разів доводилося зустрічати та супроводжувати разом з Іваном Прохоровичем високих гостей, і кожен раз основний акцент був спрямований на створення академічного підрозділу в Ужгороді. І, нарешті, така можливість з'явилася на початку 1981 року, коли Президією АН УРСР було прийнято рішення про об'єднання існуючих двох відділів Академії наук і створення Ужгородського відділення Інституту ядерних досліджень АН УРСР. Тоді Іванові Прохоровичу виповнилося вже 59 років. Він довго вагався – залишитися в університеті чи перейти в Академію наук. Нарешті, в середині вересня кінцеве рішення було прийнято, і він очолив Ужгородське відділення Інституту ядерних досліджень АН УРСР і запросив нас, своїх вихованців, перейти на роботу у відділення. Так і почався новий етап у житті професора Запісочного І.П.

Деякий час проф. Запісочний І.П. продовжував займати посаду завідувача кафедри квантової електроніки УЖДУ (за сумісництвом), а я став виконуючим обов'язки наукового керівника ПНДЛ фізики електронних зіткнень, яку згодом очолив проф. Л.Л. Шимон. Незважаючи на свій вік (60 років), Іван Прохорович з величезною енергією й ентузіазмом взявся за ор-

ганізацію Ужгородського відділення. Перші кроки були найважчими. З великими труднощами вдалося через 2 роки отримати приміщення по вул. Мукачівській для адміністрації відділення і невеликий будинок по вул. Лесі Українки, де згодом було розміщено відділи електронних та іонних процесів. На жаль, початок 80-х років був несприятливим для АН і укомплектувати штат цих двох відділів вдалося лише через декілька років. Незважаючи на труднощі, „процес пішов”, і вже в 1985 році два новостворені відділи повнокровно функціонували, почали видавати наукову продукцію, з'явилися господарські договори на значні суми, що давало можливість придбати найновіші прилади та обладнання. На жаль, у цей період засідань „хуралу” практично не було, і Іван Прохорович всі наукові і стратегічні питання вирішував самотійно.

Подальший розвиток відділення був пов'язаний з розширенням матеріально-технічної бази та будівництвом нового лабораторного корпусу. Неабияких зусиль доклав Іван Прохорович, щоб запросити до Ужгорода керівників Академії наук та домогтися вирішення питання фінансування будівництва цього корпусу. Певні труднощі були і на місцевому рівні, бо місцева влада не дуже бажала виділяти земельну ділянку під будівництво. Ми з Іваном Прохоровичем об'їздили все місто і в результаті виявилось дві можливості – будувати новий лабораторний корпус на території відділу фотоядерних процесів (р-н Шахта) або на вул. Університетській, де й було вибрано майданчик для будівництва, хоч я і вказував на переваги будівництва корпусу на базі відділу фотоядерних процесів.

Іван Прохорович зумів підібрати команду, яка в порівняно короткий термін забезпечила проведення проектування, домоглася фінансування будівництва за рахунок центральних капітальних вкладень і розпочала будівництво. 1985 рік став початком перебудови і приніс несподівані зміни в житті як Радянського Союзу, так і Академії наук. Було введено віковий ценз на роботу на керівних посадах в Ака-

демії наук УРСР. І тільки академіки та члени-кореспонденти Академії наук мали право обіймати керівні посади до 70 років, доктори ж наук – лише до 65 років. Знаючи це, Іван Прохорович зробив спробу стати членом-кореспондентом АН УРСР. Він балотувався на вакансію члена-кореспондента у відділенні фізики і астрономії АН УРСР, щоб залишитися на посаді керівника Ужгородського відділення. На жаль, і цього разу (1988 рік) (і раніше він балотувався кілька разів) він не пройшов у члени-кореспонденти АН УРСР, і за віковим цензом був змушений залишити посаду керівника, яку я згодом зайняв на конкурсній основі. Іван Прохорович був змушений залишити і посаду завідуючого відділом електронних процесів. Цю посаду згодом обійняв В.А.Кельман, а Іван Прохорович став головним науковим співробітником цього відділу.

В останні роки життя в Івана Прохоровича були величезні плани. Перш за все він і далі переживав за будівництво лабораторного корпусу, за створення першого на За-

карпатті академічного інституту. Багато зусиль було затрачено ним на підготовку матеріалів на здобуття премії НАН України ім. К.Д. Синельникова, яку він разом зі своїми учнями отримав у 1994 році [4]. А особливо вагомий його внесок у здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреатом якої він і став у 1995 році. У 1997 році Іван Прохорович зробив ще одну спробу стати академіком НАН України. На жаль, і ця спроба, як і попередні, не увінчалася успіхом. Він мав намір написати 5 монографій за матеріалами своїх наукових досліджень і наукових досліджень своїх учнів. Але хвороба не дозволила йому реалізувати цю мрію. Фактично в останній рік свого життя він зміг написати спогади „Шлях у науку” [5], які побачили світ уже після його смерті.

Ми, його учні, завжди будемо пам'ятати свого вчителя, енергійну і цілеспрямовану людину, ентузіаста своєї справи, мрійника, людину, сповнену енергії і бадьорості, і, звичайно, його круглі столи під назвою „малий хурал”.

Література

1. Фриш С.Э. Сквозь призму времени (Воспоминания). – Москва: Изд. политической литературы, 1992. – 430 с.
2. Академик Лев Андреевич Арцимович. Сборник статей. – Москва: Знание, 1975 – 64 с.
3. З новим вузом // Вісник АН України. – 1993. – №7. – С.99
4. Торич З. Лауреати премії видатного українського вченого К.Д. Синельникова // Новини Закарпаття. – 1994. – 2 квітня.
5. Записочний І.П.. Шлях у науку: Спогади // Передмова член-кор. НАН України О.Б.Шпеніка. – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 70 с.

"THE SMALL KHURAL"

O.B.Shpenik

Institute of Electron Physics, Ukr. Nat. Acad. Sci.

Creative work and scientific organization activity of Prof. I.P.Zapesochny is described. The hard Teacher's work on the realization of the dream of his life – creation of the Institute of Electron Physics, Ukrainian National Academy of Sciences – is traced. Important historical facts are shown. Successes and failures on the way of Prof. I.P.Zapesochny are described. Not only his activity at the sessions of "the small khural" for the discussion of the prospects and strategy of the development of the studies is pointed out, but also his personal activity at all stages of the solution of the problems.